



MEVLÂNÂ LUTFÎ VE MAHDUMKULU FIRÂKÎ

Ejegyz ÇARYÝEWA **

(Çev: Nurcan ÖZNAL GÜDER ***)

Öz: Her zeki, büyük şair, kendisinden önce yaşamış bilgelerin ve şairlerin eserlerini okuyarak ve halk yaratıcılığını temelden öğrenerek bunlardan etkilenir. Mesela, bu durum XIV-XV asırlarda kadim Horasan'ın kültürel merkezi olan Herat'ta yaşamış olan ve Türkmen dilinde ustaca şiirler yazmanın fevkalade örneğini ortaya koyan Mevlânâ Lutfî ile büyük Türkmen şairi Mahdumkulu Firâkî'nin yaratıcılığına göz attığımızda da açıkça görülmektedir. Bu çalışmada her iki şairin şiirlerinden örneklerle hem kendi aralarındaki duygu ve anlatımların ortak yönleri hem de halk yaratıcılığından nasıl yararlandıkları ortaya konulacaktır.

Anahtar kelimeler: *Mahtumkulu Firâkî, Mevlânâ Lutfî, Türkmen klasik şiiri ve Çağatay edebiyatı ilişkileri, Türkmen klasik şiirinin kaynakları.*

Mevlânâ Lutfî and Mahdumkulu Firâkî

Abstract: *Every intelligent, great poet is influenced by these by reading the works of the sages and poets who lived before him, and by learning the folk creativity fundamentally. For example, this situation can be clearly seen when we take a look at the creativity of Mevlânâ Lutfî and the great Turkmen poet Mahdumkulu Firâkî, who lived in Herat, the cultural center of ancient Khorasan in the XIV-XV centuries, and set out an outstanding example of writing poems masterfully in the Turkmen language. In this study, with examples from the poems of both poets, both the commonality of feelings and expressions among themselves and how they benefit from folk creativity will be revealed.*

Key words: *Mahtumkulu Firâkî, Mevlânâ Lutfî, Turkmen classical poetry and Chagatay literature relations, Sources of Turkmen classical poetry.*

Not: Bu yazının orijinali "Möwlana Lutfy we Magtymguly Pyragy" başlığı ile Mahdumkulu'nun 290. yılına armağan edilen makaleler toplamı olan ve 2014 yılında Türkmenistan İlimler Akademisi Milli

** TYA Milli Elyazmaları Enstitüsü ilmi çalışanı, filoloji doktoru

*** İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Dr. Öğretim Üyesi, e-posta: nguder@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7310-6135.

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 17-07-2022

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 30-08-2022

Çeviri / Translation

Elyazmaları Enstitüsü'nün yayını olarak çıkan "Könlü Gözğüsü" adlı kitabın 177-183. sayfalarında yayımlanmıştır. Çalışmada büyük Türkmen şairi Mahdumkulu Firakî şiirlerinin Mevlânâ Lutfî'nin şiirleriyle nasıl kesiştiği örneklerle anlatılmaktadır. Özgün metinde yazar Ejegyz ÇARYÝEWA, Lutfî'den örnekler için TYA'nın Millî Golyazmalar Enstitüsü'nün golyazmalar hazinesi 5023 numara ile kayıtlı yazmasından istifade etmiştir. Ancak biz mukayeselerde yazma yerine Lutfî'nin Türkiye'de Günay Karaağaç tarafından yayımlanan nüshasından yararlandık. Yazıya öz ve anahtar kelimeler eklendi. Özgün metinde kaynakça dipnotlarda gösterilmişti, biz kaynakçayı derginin yayım şartlarına göre yeniden düzenledik. Ayrıca Mahdumkulu ve Lutfî'nin beyitlerinin hemen altına ayrıç içinde italik karakterle yazılan çevirileri tarafımızdan yapılmıştır. Öte yandan açıklanması gerektiği düşünülen kelime veya ibareler için de ayrıç içinde "ç.n." ile not düşülmüştür.

Her zeki, büyük şair, kendisinden önce yaşamış bilgelerin ve şairlerin eserlerini okuyarak ve halk yaratıcılığını temelden öğrenerek bunlardan etkilenir. Ancak bu şekilde hareket edildiğinde insan kalbine keskin tesir eden, onun gönül köşkünün başköşesinde makam tutan, ölmez yitmez eserler yaratabilir. Bu durum, XIV-XV. asırlarda kadim Horasan'ın kültürel merkezi olan Herat'ta yaşayan öncülerden biri olarak Türkmen dilinde ustaca şiirler yazmanın fevkalade örneğini ortaya koyan Mevlânâ Lutfî ve Türkmenin kıvancı, büyük dehâsi Mahdumkulu Firakî'nin yaratıcılığına göz attığımızda da açıkça görülmektedir.

Hâlâ dahi hayatı ve yaratıcılığı Türkmen alimleri tarafından tam anlamıyla ortaya konmamış olsa da büyük şairlerimiz, Lutfî'nin yaratıcılığı ile yakından ilgilenmişler ve bu örnek şairin eserlerinden etkilenmişlerdir. Meselâ, Mahdumkulu şairin ilâhî aşkı beyan ettiği şiirlerinde derûnî duygularını Lutfî'nin meşhur "Gül ve Nevruz" destanının kahramanlarının güçlü sevgisine benzetmektedir. *Söymüşem Seni* "Sevmişim Seni" adlı şiirinde şair şöyle demektedir:

Aşık Novruz Gül-Ferharı

Söyen dek söymüşem seni (Aşırov, 2013, s.157)

(Aşık Nevruz'un Gül Ferhar'ı sevdiği gibi sevmişim seni.)

Burada bahsi geçen Ferhar, eski zamanlarda Hıtay ile Kaşgar'ın arasında bir vilayetin adıdır. Buranın olağanüstü güzelleri şairlerin dikkatlerini üzerlerine çekmişlerdir. Bu sebeple bu kelime "güzel, sevimli" anlamlarında da kullanılır (Meredov- Ahallı, 1988).

Lutfî'nin "Gül ve Nevruz" destanının baş kahramanlarından biri olan Gül de Ferhar şahı Müşgin'in kızıdır. Kadim kaynaklarda kişilerin aslını göstermek için onların adının arkasından doğduğu, yaşadığı yerin adını söylemenin gelenek olduğunu dikkate alırsak üstat Mahdumkulu'nun "Gül-Ferhar" deyince Gül'ün yalnızca kendisini hatırlamakla yetinmediğin vatanını da gösterdiğini söylemek mümkündür.

Diğer taraftan ise Lutfi'nin kendi karakterini, kahramanını Ferharlı olarak göstermesinin sebebi, bu bölgenin güzellerin meskeni olduğunun kabul edilmesi olabilir. Aynı şekilde şair Mahdumkulu da “Gül-Ferhar” derken belki de Gül'ün güzelliğini göz önüne almıştır, yani “Ferhar” kelimesini güzel, sevimli anlamında kullanmıştır.

Bu düşüncelerden hangisini doğru kabul edersek edelim şurası var ki Mahdumkulu'nun Lutfi'nin eserleriyle yakından tanış olduğu açıktır.

Mahdumkulu Firâkî'nin Lutfi'nin yaratıcılığına yöneldiğinin başka örnekleri de vardır. Mesela şair “Yar Senden” adlı şiirinde

Doga kılıp, elim göge galdırsam

Gül, Ferhar dek gızıl meñzim soldursam (Aşırov, 2013, s. 218)

(*Dua ederek elimi göge kaldırsam; Gül, Ferhar gibi kızıl benzimi soldursam.*)

demekle kendisinin aşka tutulduğu sırada Gül'ün aşk yolunda sararıp solmasına benzediğine telmihte bulunmaktadır.

Mahdumkulu, Lutfi'nin eserleriyle böyle yakından tanışınca, bu eserler onun şiirlerine de tesir etmiştir. Bu iki şairin yaratıcılığında fikrî benzerliklere çokça karşılaşmak mümkündür. Atasözlerini, uçan kelimelere dönüşen bilgece fikirleri, her şair kendince işlemiştir. Bu ise Türkmenlerin millî ruhun sürekliliğini ortaya çıkarmaktadır. Diğer bir ifadeyle Lutfi'nin de aynı şekilde Mahdumkulu gibi millî ruha sahip Türkmen şairi olduğunu bütün aydınlığıyla göstermektedir. Mesela, *Ak pulu ayarlar gara gün için* “Ak akçeyi saklarlar kara gün için” Türkmen atasözünü Mahdumkulu “Şal Tapsa” adlı şiirinde şöyle ifade etmiştir:

Ak pulu saklarlar gara gün için ,

Hoş gezerler, gızıl, yaşıl, al tapsa (Aşırov, 2013, s. 483)

(*Ak akçeyi kara gün için saklarlar; kızılı, yeşili ve alı bulunca hoş gezerler.*)

Zaruret olduğu zaman muhtaç olmamak için paran varken onu tasarruflu harcamaya, dikkatli olmaya çağıran bu kadim Türkmen atasözünü Lutfi de gazelinde şöyle kullanmıştır.

Firâkıında tökeyin yaş naqdın

Çara künler üçündür ak yarmağ (Karaağaç, 1997, s. 99)

(*Ayrılığında gözyaşı nakdini dökerim. Halbuki ak akçe kara günler içindir.*)

Bu beyitteki *yarmak* kelimesi eski Türkmencede para demektir. *Nakd* ise günümüz Türkmenesindeki *nagt* kelimesinin eski biçimidir. Bu beyitte şair, “Parayı savurmadan,

gerekli günler için saklamalı!” diyor ve ekliyor “Ama ben bu kurala uyamadan, senden ayrı düşünce gözyaşımı esirgemedem (nakit) döküyorum” düşüncesini söylemek istiyor.

Üstat Mahdumkulu'nun *Lale Getirmiş* adlı şiirinde şu satırlar bulunmaktadır.

Ovval akan yerden akarmış arık

Men-menlik edenin tanapı çüyrük (Aşırov, 2013, s. 468)

(Arık, önceki aktığı yerden akarmış, bencillik edenin ipi çürüktür.)

Hayatta her nesnenin bir yolu yordamı vardır. Hatta insanoğlu dahi atalarının özelliklerine ve meziyetlerine uyar. Bunları devam ettirdiği düşüncesi mevcuttur. İşte bu beyitte “Önceki aktığı yerden akarmış arık!” şeklinde mecaz anlamlı atasözü Lutfi'nin şiirinde de şöyle ifade bulmuştur:

Tutar min köz ki körsem Óārižniñni

Ki dirler aqqan arıqqa aqar su (Karaağaç, 1997, s. 171)

(Yüzünü görmek için gözlerimi dikerim. Zaten ne demişler: “Su, akan arığa akar!”)

Karakter hakkında öğüt verme konusunda da bu kişi şairde manadaş cümlelere rastlıyoruz.

Agır bolsañ, aslın sorma yigidiñ

Edebinde, erkanında bellidir. (Aşırov, 2013, s. 390)

(Ağır olsan yiğidin aslını sorma, onu aslı nesli edebinden erkanından bellidir.)

Lāf urar zülfün bile müşg aslıda bardur hatā

Her kişiniñ aslını bilse bolur ahlāqdın (Karaağaç, 1997, s. 159)

(Saçlarınla misk kokusu laf yarıştırlar, aslında bu yanlış; çünkü her kişinin aslını ahlâkından anlamak mümkündür.)

Buraya aldığımız örneklerimizde fikrî benzerlikler yanında bazı farklılıklar da bulunmaktadır. İlk olarak Lutfi aşkın, lirizmin üstadı olduğu için belirttiği her bir fikrini aşığın maşukuna olan bakışı ve ilişkisine bağlamaktadır. Mesela yukarıdaki beytimizde şair, maşuku güzelin saçlarının sevimli kokusu Hıta (Hıtay) müşki ile aynı olduğu sonucuna varmaktadır. Yani Hıtay'daki (bu beldeye kadim kaynaklarda Hoten veya Hıta da denmektedir.) bir tür geyiğin göbeğinde özel bir sevimli kokulu müşk olduğu söylenmektedir. Bununla birlikte şair, herkesin aslını kendisinin davranışından anlaşılması gibi her bir nesnenin de aslını onun türünden anlaşılabilceği düşüncesini *aşk* ile bağlantılı olarak ifade etmektedir.

İkinci olarak Mevlânâ Lutfi, Mahdumkulu Firâkî'den uzun asırlar önce yaşamış ve eser vermiş bir şairdir. Bu sebeple onun dilinde kadimî kelime ve gramerlik unsurlara çokça rastlanır. Asıl mühim nokta ise büyük deha Mahdumkulu Firâkî'nin insanoğlunun hayatı ve dünyanın oluşumu konusundaki derin felsefî fikirlerin kaynağı olan güzel şiirlerini halkın konuşma dilinde yazmasıdır.

Bununla birlikte büyük şair Mahdumkulu'nun Türkmen dilinin kadim zenginliklerini çok ustaca ve yerinde kullanmıştır. Ama bu birtakım kadimî kelimelerin, dil dışı malzemenin manası beyitlerinde ortaya konmuş, anlaşılır şekilde beyan edilmiştir. Mesela *Är yanında bellidir* “Er yanında bellidir” başlıklı şiirinde şair şöyle der:

Eger *pir* sen, eger yaş

Kılma sırım halka paş (Aşırov, 2013, s. 285)

(*İster yaşlı ol ister genç, halka sırrını söyleme!*)

Buradaki “pir” kelimesi yaşlı anlamında olduğu beyitteki anlamından anlaşılmaktadır. Halbuki “pir” kelimesinin “sofuların başı, kılavuzu” anlamı da vardır. Günümüz Türkmen dilinde de bu kelime esasen bu anlamda kullanılır. Kelimenin *yaşlı* anlamı kullanımdan düşmüştür.

“Pir” kelimesinin eskiden *yaşlı* manasında kullanılmasına Lutfi'nin gazellerinde de rastlanılır:

Çehreden bürkâñ alnız, kim yigitlik çağıda,

Ĥasret-ı dîdârñızdır Lutfîni *pir* eylegen (Karaağaç, 1997, s. 143)

(*Yüzünüzden peçenizi kaldırınız, çünkü Lutfi'yi delikanlılık çağında ihtiyar eyleyen yüzünüze olan hasrettir.*)

Eski kaynaklarda “çehre” sözünün yüz, “burka ise perde, örtü” gibi anlamlarda kullanıldığını dikkate aldığımızda bu beyt, “Yüzünüze hasret olup, bu hasretten daha delikanlılık çağında ihtiyara döndüm, yüzünüzden perdeyi kaldırıp güzelliğinizi gösterin!” diye açıklanabilir. Bu beyitte “pir” kelimesinin de *yaşlı*, *ihtiyar* manasına geldiği açıkça görülmektedir.

Eski Türkmen dilinde “zat” kelimesi bir şeyin aslı anlamında kullanılmıştır. Mesela Lutfi'nin gazellerinde aşağıdakine benzer beyitler bulunmaktadır:

Ya lutf u žarâfet bile yoğrıldı mu žâtñ

Ya ĥulğ u kerem mañdeni vü kâni mudur sin?! (Karaağaç, 1997, s. 145)

(*Senin varlığın lütuf ve zarafetle mi yoğruldu yahut sen, edep ve iyiliğin bizzat madeni misin?*)

Kadim kaynaklarda “lutf” kelimesinin güzellik, hoşluk, m şfikklik, mihribanlık; “zarafet” ise *temizlik*, *nefislik* gibi anlamlarda kullanıldığını göz önüne alacak olursak, bu beytin ilk satırında “Sen aslında güzellik ve temizliğin yorulmasıyla mı yaratıldın?” retoriği soruyla övülme gerçekleştiriliyor.

Üstat Mahdumkulu’nun Şiirlerinde “zat” kelimesinin bir Şeyin aslı olduğu anlamı açıkça görülmektedir. Mesela, Şairin “Kılı-kal bolar” adlı Şiirinde Şu satırlar bulunmaktadır:

Magtımguh, kimse bilmez batını,

 ylenseniz, garap alın *zatını* (Aşırov, 2013, s. 469)

(*Mahdumkulu, kimse iini bilmez ama evlenecekseniz aslına bakarak evleniniz.*)

Böyle demekle  stat, “Alınacak olan gelinin aslına bakın, eğer doğup büyüdüğü ailesi, geçmişi, asil yerden ise ondan y rekteş, yoldaş, iyi ev sahibi olur.” Őeklindeki nasihati vermektedir. Şair, *aslına ekedir y wr k-amanlık* (.n.: y ğr kl k veya tembellik konusunda aslına eker) diyerek hatta en y ğr k atlar hakkında da aynı durumun söz konusu olduğuna başka bir yerde değinmektedir.

Klasik Edebiyatımızın diline dikkat ederseniz, yalnızca birtakım kadimi kelimelerin bir araya getirilmesi değil aynı zamanda Klasik Edebiyatın kendisine mahsus kelime öbekleri dikkati çeker. Çok defa da aşk Şiirlerinde karşılaşılan bu mecaz anlamlı, Őairane kelime öbekleri zirve Őairlerimizin birçoğunun yaratıcılığında karşımıza çıkar.

Bu yazımızda ortaya koyduğumuz gibi benzerlikler; Mevlânâ Lutfi’nin ve Mahdumkulu Firâkî’nin eselerinin dilinde her birisi hakkında leksikolojisinde de (kelimelerin mana çeşitli anlamlara gelmesinde), morfolojisinde de (kelimelerin türetilmesi ve kelimelerde anlam değiştirici birleşmelerin eski biçimlerinde), fonetiğinde de (seslerin düzeninde), sentaksında (cümlelerin ve kelime öbeklerinin eski Őiir anlayışına uygun biçimde kuruluşunda) görmek mümkündür.

Bu durum Mahdumkulu Firâkî’den önce yaşayan bir Şair olarak Mevlânâ Lutfi’nin yaratıcılığını iten incelediğini, ondan etkilendiğini göstermektedir. Buna rağmen, bu iki Şairin eserlerinin dilinde derin farklar bulunmaktadır; yani benzer dil zenginlikleri bulunmaktadır diyerek iki Őairden de örnek getirildiğinde, Mahdumkulu’dan alınan  rneği rahatça anlaşılır olmakta, Lutfi’den alınan örneğe ise izah getirmek gerekmektedir. Bunun sebebi ise, yukarıda da belirttiğimiz gibi Mevlânâ Lutfi çok eski devirde yaşayan bir Şairdir. Bunun için onun eserlerinde günümüz Türkmen okuyucusu için anlaşılmaz olan eski kelimelerin çokça bulunması tabii bir haldir.

Mahdumkulu Firâkî ise zaman yönünden farkı dikkate almazsak kendi zamanında edebiyatın dilini halkın konuşma diline yaklaştırmak meselesini ön plana çıkaran dehadır. Şair, kendisinin derin anlamlı güzel şiirlerini Türkmenlerin her kabilesi için anlaşılır biçimde ortak bir dille kaleme almış, bu hususta zamandaşlarına ve kendisinden sonrakilere en büyük örnek olmuştur. Böyle yaparak deha şair, günümüz Türkmen edebî dilinin temelini atmıştır.

Bu ise, Türkmen halkının bilge oğlu Mahdumkulu Firâkî'nin Türkmen dilinin tarihinde gerçekleştirdiği eşi benzeri olmayan hizmetidir.

KAYNAKÇA

Aşirov, A. (hazırlayan) (2013). *Magtymguly – Eserler Yığındısı I* Aşgabat: Ilım Neşiryatı.

Çaryýewa, E. (2014). “Möwlana Lutfy we Magtymguly Pyragy”. *KÖŇÜL GÖZGÜSI Magtymgulyň 290 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygındysy*. Aşgabat: Türkmenistanyň Ylymlar Akademiýasynyň Milli Golýazmalar İnstituty. S. 177-183.

Karaağaç, G. (1997). *Lutfi Divanı*. Ankara: TDK.

Meredov, A. – Ahallı, S. (1988). *Türkmen Klassıki Edebiyatınıň Sözlügi*, Aşgabat: Türkmenistan.